

Z HISTORIOGRAFII JUGOSŁOWIAŃSKIEJ: ZBORNİK HISTORIJSKOG INSTITUTA JUGOSLAVENSKE AKADEMIJE ZNANOSTI I UMJETNOSTI, Zagreb, vol. 3—5, 1960—1963; HISTORIJSKI ZBORNİK (Poviestno drustvo Hrvatske), Godina XIII, XIV, XV i XVII Zagreb 1960—1964.

Dwa ukazujące się w Zagrzebiu periodyki, wydawnictwa Jugosłowiańskiej Akademii Nauk i Towarzystwa Historycznego Chorwacji, obok licznych publikacji belgradzkich i wielu wydawnictw lokalnych, republikańskich i regionalnych, są w pewnej mierze reprezentatywne dla bogatej historiografii tego kraju. Zwrócimy uwagę jedynie na kilka roczników każdego z tych wydawnictw, a wśród opublikowanych tam artykułów zatrzymamy się jedynie przy niewielu spośród traktujących o okresie 1848—1945, starając się zwrócić uwagę kolejno na problematykę

ruchów społecznych i narodowych do powstania królestwa SHS, na ustrojowe i narodowe problemy okresu międzywojennego i na uwypuklone w przejranych tomach istotne momenty sytuacji wojennej. Wspomnijmy jeszcze, iż o ile pierwsze z interesujących nas wydawnictw zamieszcza wyłącznie większe rozprawy i niekiedy charakterystykę ważniejszych zespołów źródeł z archiwów jugosłowiańskich lub artykuły z zakresu nauk pomocniczych historii, to drugie ma wyraźnie charakter czasopisma i prócz podobnych studiów zawiera obszernie działy przeglądów, recenzji i dyskusji.

Otwierający tom 3. „Zbornika Historijskog Instituta Jugoslovenske Akademije” artykuł M. Kostrenčicia zawiera postulaty stawiane przez autora historiografii jugosłowiańskiej u początku 1960 r.¹ Charakteryzując obszerne funkcje badań historycznych w dziejach szeregu społeczeństw od starożytności do czasów najnowszych, krytykując historiografię burżuazyjną za zaniedbywanie dziejów tak zwanych „narodów niehistorycznych”, przede wszystkim kolonialnych², dostrzega on we współczesnym świecie obok procesów emancypacji „narodów niehistorycznych” proces integracji wyrażający się w powstawaniu ponadnarodowych powiązań gospodarczych i politycznych. Wynika stąd bezpośrednio konieczność prac nad historią „uniwersalną”, powszechną i syntetyzującą, obejmującą wszystkie społeczeństwa wszystkich epok historycznych. Podjęcie ich spowoduje — zdaniem autora — iż dzieje narodowe znajdują się na drugim planie stając się cegiełkami, z których powstanie budowla nowej historii powszechnej. Oceniając sytuację historiografii chorwackiej, krytykuje on hipertrofię prac traktujących o dziejach dawnych z uszczerbkiem badań nad historią najnowszą.

O ile pobieżna lektura artykułów zamieszczonych w obu rocznikach potwierdzałaby zarzut o niedostatku prac z historii powszechnej (choć dzieje ziem jugosłowiańskich to w poważnym stopniu historia odrębnych organizmów państwowych i grup narodowościowych, a więc powszechna), o tyle proporcje pomiędzy historią średniowieczną a nowożytną i nowoczesną zdają się kształtować na korzyść tej ostatniej.

Podstawowy dla ziem chorwacko-slawońskich konflikt społeczny rozgrywający się pomiędzy chłopstwem a szlachtą jest przedmiotem kilku obszernych studiów i choć dotyczą one często obszarów niewielkich, zawierają zawsze szereg spostrzeżeń ogólnych. W artykule o żupanii virovitičkiej (Slawonia) w latach 1848—1849 S. Gavrilovic⁴ dochodzi do wniosku, iż spontaniczny ruch chłopski na rzecz zniesienia dóbr alodialnych, zwalczany przez władze lokalne przy użyciu wojska i sądów doraźnych, nie uzyskał poparcia warstw miejskich, a wytworzył przeciwko sobie koalicję tak różnych elementów politycznych, jak ilirycyzycy i madzianoni, choć jedni i drudzy chcieli pozyskać chłopów dla własnych celów politycznych. W innym artykule ten sam autor, rozwijając poprzednią myśl, podkreśla społeczny charakter konfliktu twierdząc, iż nieliczne postulaty polityczne, przy

¹ M. Kostrenčić, *Zadaci naše historiografije*, „Zbornik Historijskog Instituta Jugoslovenske Akademije Znanosti i Umjetnosti” (dalej: Z. H. I.), vol. 3, s. 5—24.

² Wobec rozwiniętych i rozwijających się coraz bardziej badań nad dziejami „trzeciego świata” w historiografii zachodnioeuropejskiej, wobec poważnych, często jednostronnych, ambicji nauki historycznej państw nowo powstałych zarzut już dziś może mniej aktualny.

³ Kontynuując myśl o dwoistości historii (dzieje narodowe i powszechne) wskazuje Kostrenčić na jej funkcje utylitarne. Historia narodowa w szkołach powinna więc pomagać w wychowaniu obywatelskim uczniów, historia powszechna zaś — w ich przygotowaniu do życia jako członków ogólnoludzkiej społeczności.

⁴ S. Gavrilovic, *Virovitička županija u revoluciji 1848—1849*, „Historijski Zbornik” (dalej: H. Z.), G. XIV, 1961, s. 1—73.

których opowiadali się chłopci w latach 1848—1850 w dwóch dalszych żupaniach, były wynikiem inspiracji inteligenckiej⁵. V. Krestić⁶, pisząc o rozruchach chłopskich w Chorwacji-Sławonii w latach 1860—1868, zwraca uwagę na stosunek stronnictw politycznych — przede wszystkim unionistów — do kwestii chłopskiej i określa go jako demagogiczny. „Hajduczyzna” wydaje się zatem ruchem czysto społecznym, zrodzonym przez sytuację materialną proletariatu rolnego, który wobec powolnych przemian kapitalistycznych nie znajdował wówczas jeszcze zatrudnienia poza rolnictwem — w przemyśle.

Szczególne miejsce wśród artykułów traktujących o okresie absolutyzmu bałchowskiego zajmuje praca V. Bogdanova⁷. Autor analizuje sprawę Pogranicza Wojskowego i udziału jego przedstawicieli w Saborze chorwackim 1861 r. Przeprowadzenie wyborów cywilnych na tym obszarze, a następnie uchwały Saboru z 3 i 5 sierpnia (o niewysłaniu posłów chorwackich do wiedeńskiego Reichsratu oraz o braku wspólnoty interesów pomiędzy Chorwacją a Austrią) stanowiły moment istotny dla sprawy likwidacji Pogranicza i dla dalszego rozwoju świadomości narodowej Chorwatów i Serbów. Sabor 1861 r. przyczynił się do wywalczenia integralności terytorialnej i konstytucyjnej odrębności Chorwacji, a jednocześnie zadecydował o tym, iż Pogranicze Wojskowe przestało odgrywać potencjalną czy faktyczną rolę oparcia dla dworu wiedeńskiego w jego akcjach przeciwko samym Chorwatom i wobec Węgrów czy Włochów. Autor podkreśla zresztą, iż część delegatów saborowych w trosce o uzyskanie poparcia demokratycznej europejskiej opinii publicznej zabiegała o sprostowanie obiegowych niemieckich i węgierskich opinii o reakcyjności Chorwatów.

Program niezależności narodowej w ujęciu Partii Narodowej J. J. Strossmayera w latach 1866—1870 przedstawia artykuł V. Čiligi⁸. Autorka zwraca uwagę na powiązania programu Strossmayera z ówczesną sytuacją w Serbii (rozwiązanie w ramach „kwestii południowosłowiańskiej”). Natomiast M. Gross zajmuje się polityką i wewnętrznymi przegrupowaniami w łonie prawicowej opozycji chorwackiej, Partii Prawa Starcevicia i Kwaternika⁹, a następnie genezą tak zwanej czystej Partii Prawa J. Franka¹⁰. W latach osiemdziesiątych Starcevic, który uprzednio odnosił się wrogo do panslawizmu Strossmayera i liczył na przekształcenie trialistyczne (jedynie z unią personalną), przyłączenie Dalmacji, ewentualnie także Słowenii oraz Bośni i Hercegowiny, pokładał nadzieje w Rosji. Doprowadziło to nawet do przejściowego zbliżenia pomiędzy Partią Prawa a serbskimi radykałami. Jednakże w r. 1887 Kühen-Hedervary unieszkodliwił sojusz opozycji chorwacko-serbskiej, a rachuby na Rosję utraciły na czas jakiś znaczenie. W r. 1895 doszło do rozłamów w Partii Prawa, a J. Frank, zyskując głos decydujący w jej frakcji „czystej”, zachował z pierwotnego programu Starcevicia gwałtowną antyserbskość.

Inny konflikt narodowościowy jest przedmiotem artykułu D. Šepicia. Zajmuje się on włoskim irredentyzmem nad Adriatykiem, a za punkt wyjścia swych rozwa-

⁵ S. Gavrilović, *Agrarni nemiri u Krizevačkoj i Varazdinskoj županiji, 1848—1850*, H. Z., G. XIII, 1960, s. 47—110.

⁶ V. Krestić, *Seljački nemiji u Hrvatskoj i Slavoniji šezdesetih godina XIX vijeka*, Z. H. I., vol. 5, s. 387—438.

⁷ V. Bogdanov, *Uloga Vojne Krajine i njenih zastupnika u Hrv. Saboru 1861*, Z. H. I., vol. 3, s. 59—215.

⁸ V. Čiliga, *Narodna stranka i juznoslavensko pitanje (1877—1880)*, H. Z., G. XVII, 1964, s. 85—114.

⁹ M. Gross, *Osnovni problemi pravaške politike 1878—1887*, H. Z., G. XV, 1962, s. 61—120.

¹⁰ Także M. Gross, *Geneza Frankove Stranke*, H. Z., G. XVII, s. 1—83.

zań obiera publikację A. Vivantego¹¹. Zostały one w 1912 r. zebrane w wydaniu książkowym¹², w 1917 zaś przedstawione w języku francuskim przez Komitet Jugosłowiański¹³. Publicystyka jugosłowiańska powoływała się na nią często zarówno w okresie pierwszej wojny światowej i paryskiej konferencji pokojowej, jak i po drugiej wojnie światowej, gdy ponownie dyskutowano przebieg granicy jugosłowiańsko-włoskiej. Vivante przedstawił kształtowanie się stosunków narodowościowych w Trieście, Krainie Julijskiej, na Istrii i na innych obszarach o ludności etnicznie mieszanej, przy czym określał precyzyjnie momenty, które nadawały rozmach włoskim dążeniom irredentystycznym. W Trieście na przykład ruch na rzecz zjednoczenia z Włochami rozwinął się dopiero po 1861 r., kiedy Austria utraciła Lombardię i Wenecję, a w mieście doszło do zastoju gospodarczego. Na Istrii natomiast już od 1848 r. inteligencja włoska usiłuje prowadzić politykę „italianizacji” i tam stosunkowo szybko dochodzi do starcia ze słoweńskim ruchem narodowym.

Artykuł w ciekawy sposób analizuje postawę poszczególnych warstw społecznych wobec problemu narodowego w poglądach A. Vivantego. Czyni rozróżnienie pomiędzy pozbawioną często świadomości klasowej, a także narodowej, amorficzną częścią klasy robotniczej obszarów mieszanych językowo a robotnikami zorganizowanymi w ruchu socjalistycznym pod sztandarem internacjonalizmu. Widzi u włoskich robotników i chłopów żywy partykularyzm regionalny o charakterze antysłowiańskim, ale jednocześnie antydemokratycznym itd. Proponuje ludnościowe, wzajemne przenikanie i asymilacja grup ludnościowych w przedstawieniu A. Vivantego wraz z jego wnioskiem końcowym — Włochy nie powinny być zainteresowane w aneksjach na wschodnim wybrzeżu Adriatyku — uczyniły z jego książki obiekt zainteresowania międzynarodowego, gdy pierwsza wojna światowa przyczyniła się do powstania państwa jugosłowiańskiego, a problemy terytorialne mogły stać się przedmiotem sporów i przetargów międzynarodowych. D. Šepić wraca więc do dziejów obszarów spornych z Włochami w artykule o sytuacji na Istrii¹⁴ po zawarciu rozejmu pomiędzy wojskami alianckimi a austro-węgierskimi (3 XI 1918), gdzie rozpatruje okoliczności przejęcia władzy przez słoweńsko-chorwacko-serbską Radę Narodową, konkurencję pomiędzy tą ostatnią a Komitetem Włoskim oraz związane z tym rozgrywki dyplomatyczne i manewry floty wojennej aż do pełnego objęcia w posiadanie Istrii przez Włochy.

Dwa inne artykuły tego autora¹⁵ zajmują się weryfikacją sporu o inicjatywę powołania (1 V 1915 r.) emigracyjnego Komitetu Jugosłowiańskiego oraz ówczesną — mało dotychczas znaną — misją L. Stojanovicia i A. Belicia w Piotrogradzie wiosną 1915 r. Wspomniany spór rozgrywał się w dwudziestoleciu międzywojennym jako element sprzeczności serbsko-chorwackich. Do autorstwa inicjatywy powołania Komitetu pretendował z jednej strony ówczesny premier serbski, Pašić, a z drugiej jego przewodniczący, Trumbić. Autor na podstawie nie znanych dotąd materiałów archiwalnych i szeregu pamiętników przysądza ją Pašićowi. Uważa jednocześnie, iż skłoniła go do tego rozwijająca się po jego myśli aktywność chor-

¹¹ D. Šepić, *Angelo Vivante i talijanski irredentizam na Jadranu*, Z. H. I., vol. 5, s. 89—106.

¹² A. Vivante, *Libereria della Voce*, Firenze 1912.

¹³ A. Vivante, *L'irredentisme adriatique*, Geneve, 1917.

¹⁴ D. Šepić, *Istra noci konferencije mira (Talijanska okupacija, Istre 1918 i istrski Hrvati)*, Z. H. I., vol. 4, s. 349—382.

¹⁵ D. Šepić, *Srpska vlada i počeci Jugoslavenskog Odbora*, H. Z., G. XIII, 1960, s. 1—45; tenże, *O misiji Lj. Stojanovicia i A. Belicia u Petrogradu 1915 godine*, Z. H. I., vol. 3, s. 449—498.

wackich emigrantów u boku rządów koalicyjnych i ich wystąpienia obiektywnie realizujące serbski punkt widzenia. Serbska nieoficjalna misja rządowa w Piotrogradzie wyjaśnił miała zaznaczające się już wczesną wiosną 1915 r. dwuznaczne (mimo deklarowanych przez Serbię poufnie w październiku 1914 r. i publicznie, 7 grudnia tego roku, celów wojennych) stanowisko rosyjskie wobec aspiracji serbskich. Rząd serbski otrzymał informacje, iż Sazonow nie życzy sobie połączenia Chorwatów, a tym bardziej Słoweńców z Serbami. Zaczęto podejrzewać, że Rosja byłaby raczej skłonna przyczynić się do utworzenia niezależnego państwa chorwackiego, a jednocześnie rząd rosyjski ulega presji swych aliantów w sprawach adriatyckich, przyznając Włochom prawo do Istrii, Kwarnaru i większej części Dalmacji. Stojanović i Belić, sekretarz i członek Królewskiej Akademii Serbskiej, były przewodniczący stronnictwa niezależnych radykałów i wybitny filolog związany z kulturą rosyjską już w Piotrogradzie, wyczuli także, iż bliski jest moment przystąpienia Rumunii do wojny. Próbowali więc skłonić Sazonowa, by Rosja poszła na rękę Serbii, popierając ją w sporze z Bułgarią o Macedonię oraz uznając jej postulaty w sprawie granic z Rumunami, Węgrami i Włochami. Wprawdzie misja nie wpłynęła na stanowisko rosyjskie w przedmiocie sporu z Włochami, odegrała ona jednak ważną rolę, uświadamiając koalicji postulaty serbskie wobec Baczki i Banatu¹⁶.

Artykuł B. Krizmana¹⁷ dotyczy już epilogu wojny i — jednocześnie — dyskusowanych od pierwszych jej miesięcy problemów terytorialnych. Znajdujemy więc w nim omówienie roli serbskiego dowództwa wojskowego w dniach rozpadu Austro-Węgier, dokładne przedstawienie wydarzeń wojskowo-politycznych od przełamania frontu pod Salonikami (wrzesień 1918), poprzez kapitulację sojuszników trójprzymierza na Bałkanach (29 IX 1918 — Bułgaria; 31 X 1918 — Turcja), podpisanie układu o zawieszeniu broni w Padwie (3 XI 1918) aż po przekroczenie przez wojska serbskie dawnej granicy państwowej na Drinie, Sawie i Dunaju, podpisanie porozumienia o zawieszeniu broni z rządem węgierskim M. Karolyiego i proklamację królestwa SHS 1 XII 1918 w Belgradzie.

W omawianych periodykach znajdujemy stosunkowo niewiele artykułów poświęconych międzywojennej Jugosławii. Wspomnijmy trzy odnoszące się do podstawowych problemów tego okresu. Zakres przeprowadzanej w Jugosławii reformy rolnej kreśli M. Gaćesa na przykładzie ordynacji hr. Ivana Draskovića¹⁸. Przedstawia on szczegółowo sposób ustalania obiektów podlegających reformie rolnej w r. 1935, to jest w okresie tak zwanej likwidacji reformy rolnej. Istotny dla całego dwudziestolecia międzywojennego w Jugosławii problem stosunków pomiędzy „narodowymi” partiami chorwackimi a serbskimi ze względu na ich ustosunkowanie się do organizacji i ustroju państwa przedstawia w niewielkim wycinku H. Matković¹⁹. Jego relacja o kontaktach pomiędzy „frankowcami” a radykałami w latach 1922—1925 zawiera niezwykle ciekawe stwierdzenie o istniejących w tym okresie planach szerszej współpracy pomiędzy nimi. Gdy „frankowcy” opowiadali się w sposób ekstremistyczny za „chorwacką wyłącznością państwową”, radykało-

¹⁶ Do artykułu załączono ciekawy memoriał serbski pod tytułem: „Współczesna serbska kwestia narodowa. Memorandum o północnych granicach serbskich”, list Stojanovića i Belića do Sazonowa z 22 V 1915 r.

¹⁷ B. Krizman, *Srpska vrhovna komanda u danima raspada Austro-Ugarske* 1918, H. Z., G. XIV, 1961, s. 167—216.

¹⁸ N. Gaćesa, *O utvrđivanju objekta agrarne reforme na veleposjedu grofa Ivana Draskovića 1935 godine*, Z. H. I., vol. 5, s. 71—88.

¹⁹ H. Matković, *Veze između frankovaca i radikala od 1922—1925*, H. Z., G. XV, 1962, s. 41—59.

wie byli rzecznikami centralizacji. Pomimo to doszło do spotkań pomiędzy A. Pavelicem, Havkiem Kvaternikiem i innymi a premierem N. Pašiciem. Serbscy radykałowie mieli nawet wyłożyć fundusze na akcję prasową swych chorwackich kontrahentów. Autor tłumaczy to przejściowe zbliżenie tym, iż „frankowcy” pozbawieni oparcia w masach dążyli za wszelką cenę do uchwycenia władzy, radykałowie zaś chcieli osłabić swego głównego przeciwnika — S. Radicia. W 1925 r., prowadząc równocześnie rokowania z chorwackim republikańskim stronnictwem chłopskim i z „frankowcami”, radykałowie zmierzali do osłabienia „frontu chorwackiego”. Kiedy zaś doszli do porozumienia z Radiciem, „frankowcy” stali się niepotrzebni. Z kolei artykuł P. Krizmana²⁰ o stosunkach Jugosławii z Niemcami i Włochami w latach 1937—1941 jest próbą syntetycznego przedstawienia położenia Jugosławii w przededniu napaści niemieckiej i zawiera cenną analizę gry politycznej faszystowskiej osi wobec tego kraju, wykorzystującej w znacznej mierze antagonizmy serbsko-chorwackie.

W zaklętym kręgu konfliktów narodowościowych mieści się także interesujący artykuł V. Bogdanova o genezie i celach szowinistycznych tez o zachowaniu się Chorwatów w 1941 r.²¹ Autor powołuje się na uchwały narady majowej KPJ z 1941 r. i stwierdzenia wygłoszonego tam referatu J. Tito o tym, iż rządząca grupa serbska, dążąc do zrzucenia z siebie odpowiedzialności oraz do rozpętania nienawiści narodu serbskiego do narodu chorwackiego, obarcza Chorwatów winą za załamanie się dawnej Jugosławii.

Następnie Bogdanov przypomina, iż począwszy od lat sześćdziesiątych ubiegłego wieku Serbia uważała się za jedynie powołaną do przewodzenia w dziele zjednoczenia Słowian południowych. W Serbii — jeszcze podczas pierwszej wojny światowej — głoszono tezę, że dwie trzecie mieszkańców Chorwacji to Serbowie, a reszta — „skatoliczeni” Serbowie (Pašić). Chorwaci, którzy w okresie międzywojennym stawiali najbardziej zdecydowany opór centralizmowi i hegemonii serbskiej, byli też głównym celem ataków propagandy rządowej. Oskarżenia wysunięte przez szowinistów wielkoserbskich w kwietniu 1941 r. stanowiły jedynie syntezę wcześniejszych poglądów. Przechodząc do oceny postaw Chorwatów w czasie klęski kwietniowej, autor wywodzi, że nie mieściły się one w krzywdzącym ich stereotypie (nietolerancyjni, klerykalni, germanofile, separatyści itp.), a podlegały normalnemu zróżnicowaniu ze względu na podziały społeczne, polityczne, kulturalne itd. Przytacza wreszcie cyfry świadczące o udziale około 150 tysięcy żołnierzy ruchu oporu — Chorwatów — w podległych Głównemu Sztabowi Chorwacji, a zorganizowanych w 17 dywizji i 5 korpusów (na ogólną liczbę 41 dywizji i 9 korpusów) jednostkach wojskowych armii wyzwolenczej. W słusznej obronie przed krzywdzącymi Chorwatów opiniami nie znaleźliśmy jednak wyczerpującego wyjaśnienia ustaszowskiej kolaboracji „poglavnika” A. Pavelicia i zasięgu jej wśród społeczeństwa.

Zamieszczone w „Zborniku Historijskog Instituta” artykuły K. Mihajlovskego²² traktują o organizacji walki zbrojnej z okupantem w latach 1941—1944. Natomiast artykuł F. Čulinovića informuje o I Kongresie Prawników Ludowej

²⁰ B. Krizman, *Odnosi Jugoslavije s Njemackom i Italijam 1937—1941*, H. Z., G. XVII, 1964, s. 227—257.

²¹ V. Bogdanov, *Porijeklo i ciljevi šovinističkih teza o držanju Hrvata 1941*, Z. H. I., vol. 4, s. 5—92.

²² K. Mihajlovski, *Mišljenje neprijatelja i saveznika u toku rata o našoj NOB-i*, Z. H. I., vol. 4, s. 257—280; tenże, *Stvaranje i uloga vojnopozadinskih organa (VPO) u NOR-u*, Z. H. I., vol. 5, s. 5—50.

Chorwacji z sierpnia 1944 r. Znajdujemy w nim genezę kongresu — między innymi stanowiła ją potrzeba regulacji prawnej nowych stosunków społecznych na wyzwolonych obszarach Jugosławii — oraz omówienie rozważań prawniczych z lata 1944 o charakterze nowych władz państwowych (AVNOJ), o ciągłości państwa i rządu (komentarz do porozumienia Tito—Šubasić), o przejęciu władzy suwerennej przez rząd ludowy oraz dyskusję trzech formuł uznania rządu — de facto, de jure i jako strony wojującej — istotną ze względu na stosunki kraj—emigracja²³.

Przy wszystkich zastrzeżeniach sformułowanych na wstępie materiały i studia, które znajdujemy we wspomnianych rocznikach, zasługują na wnikliwą uwagę historyków Europy Środkowej.

Maciej Koźmiński

²³ F. Čulinović, *Prvi kongres pravnik u Narodnoj Republici Hrvackoj*, Z. H. I., vol. 4, s. 173—256.